

## МЕЖДУ ЖИЗНЕНАТА ПРАВДА И ДУХОВНИЯ УСТРЕМ

СТЕФАН КОЛАРОВ

Писатели от ранга на Камен Зидаров респектират с продължителния си жизнен път, с многолетното си творческо развитие, с неугасващите творчески пориви. Жизнен и пълнокръвен талант, той свързва своето име както с лириката, така и с театъра, създаде пиеси, които в нашата социалистическа драматургия изпълкват сред най-значителните ѝ върхове. Съзателят на „Царска милост“, „Иван Шишман“, „Калоян“, „За честта на пагона“ и др. е кръвно свързан с народната съдба и своя роден край и затова темите и сюжетите, които разработи, носят подчертан национален оттенък, налагат се с богатото и плодотворно разкриване на образи и конфликти, с обществената си значимост. Свидетел и пряк участник в големи исторически събития, Камен Зидаров винаги се е стремил да намери онези трайни проблеми, които отразяват съдбите на ярки герои, на силни и волеви личности, отстояващи националната си чест и доблест, разкриващи богатството на моралния стоицизъм и духовната красота.

Активното присъствие на този неспокоен художник в нашата литература не може да не породи интерес към неговата фигура, към своеобразието на дарбата му. В редица от по-късните си мемоарно-публицистични книги, като „С Асен Разцветников в живота и поезията“, „Звезди от голямата плеяда“, два тома, „Броеница на времето“ и др., Камен Зидаров пресъздава моменти от своя труден, но изпълнен с много дръзновение живот, отразява познанства и дейност, осветлява търсенията си като поет и драматург. Изключително обаятелен и привлекателен е той и като събеседник. Речта му е благозвучна, изпълнена с много дълбок и съдържателен размисъл, с лек хумор.

В предложените страници, откъс от литературна анкета, оживяват спомени от детството и младостта, от творческия свят на Камен Зидаров.

— Какво знаете за Вашето раждане, разказвали ли са Ви кога и как е станало това събитие?

— Аз съм роден на 16 септември (стар стил) 1902 г., към залез слънце, а денят от седмицата е бил сряда. Понеже не е имало удобства, майка ми ме е родила в избата, но нашата изба е широка и много чиста. Акуширала е майката на моята майка — баба Гина Тодорова Тихчева. Родена е в нашето село Драганово, Велико-търновски окръг, от големия род на Тихевци, тя е била известна билкарка, акушерка, баячка. Много разбираше от билки. Но една от най-големите ѝ работи в село беше акушерството и тя е акуширала на много родилки. Също така лекуваше много болести.

Моята майка и баба ми твърдяха, че аз съм се родил целият обвит в було и баба ми казваше: Това дете ще има голям късмет. Това е, което по-късно съм научил за моето раждане.

— Другарю Зидаров, разкажете за Вашето семейство, какви други деца са имали Вашите родители? В какъв дом сте роден, къде сте израсли?

— Аз съм първото дете, родено в нашия дом, който и днес се пази. Първата рожба момчана. А след мене има още три момичета и две момчета. Преди мене има родени — Марийка, която е умряла на годинка и половина, а след това се ражда и най-големият ми брат Атанас, който се удави на 17-годишна възраст. Първите две деца на моите родители са се родили в дома на баба Гина, където те са живеели.

Къщата, в която съм се родил, е купена през 1900 г. Била е къща, пригодена за тухларска работа. Нашият двор е бил място за правене на тухли. Наблизо имаше блато, защото недалеч минава реката Янтра. Къщата се състои от една стая — спалня, още — одая с огнище с баджа. Одар наричахме преддверието, преди да се влезе в къщата, а цялата къща е над голяма изба — просторна, хигиенична, там се слагаше цялата зимнина. Две години след закупуването на къщата и двора баща ми започнал да ходи на градина — в Австро-Унгария, Сърбия, Румъния и по-късно в Чехия.

Моята баба Гина взима инициативата, тя имаше пари от черенето и другите си занимания, и построили до високоиздигнатата с 5—6 стъпала къща една пристройка откъм източната страна, по-уютна и по-закътана — стаячка три на четири метра, която използвахме за спалня, и една одая, която служеше за кухня. Затова по-късно мама подреждаше Горната къща за гости, а спалнята на новата пристройка пригоди за своя шивалня.

В двора през 1907 г. баща мистрои много хубава плевня, просторна и голяма, тъй като се канеше, беше още млад, да си закупи ниви и да стане земеделски стопанин. И аз помня времето, когато прави плевнята. Тогава той беше закупил и биволи с биволска кола, с която возеше камъни, големи дървета от гората за направата на плевнята. Понякога отскачаше, отиваше на кирия до Свищов или Русе, за да докара колониални стоки — сол, газ, руска захар — на големи конусовидни парчета. Баща ми снабдяваше колониалните магазини в Драганово и Горна Оряховица, като пътуваше с цял керван коли — десет-петнадесет. Дюкяджиите съобщаваха, че са пристигнали стоки на русенското или свищовското пристанище и той заминаваше за там с другите, за да превозят тези стоки.

— Искам да Ви попитам за Вашето истинско име, на кого сте кръстен?

— Мойто рождено име е Тодор Събев Манев. Кръстен съм на дядо си по майчина линия, който беше цигулар, свиреше и на гъдулка, ходеше по сватби и пееше много добре сватбарски, седенкарски, хайдушки и други песни.

— Разкажете повече за родителите на Вашата майка, а след това и за родителите на Вашия баща. Какво си спомняте за тях, те до каква възраст доживяха, свързани ли са с някои събития от Вашия живот?

— Дядо ми беше земеделец. Също като млад е упражнявал занаята си на градинар, но зимно време, като се завръщаше в село, градинарите от септември до март си стояха в село, той взимаше своята цигулка и заедно с друг приятел, който също свиреше на цигулка, ходеха да свирят по селата наоколо.

— Значи името на Вашия дядо е Тодор.

— Да — Тодор Атанасов Тихчев. Той е родом от съседното село Долна Оряховица. Когато решили да се женят — през 1877—1878 г., годината на Освобождението, баба ми му слага условие, че ще се ожени за него и ще го вземе в къщи приведен зет, ако той приеме презимето на тяхната фамилия — Тихчевици. Неговото истинско фамилно име сега не го помня.

Той беше среден ръст, много красив, много добър певец и музикант, но по-късно, много по-късно — след шейсетата си година, той се пропи, тъй като по цели зими оставаше на градините в Унгария, не се връщаше в село и там заедно с други мъже станал пияница.

— Вие смятате ли, че сте наследили нещо в своя характер от дядо си, от баба си Гина?

— Всичко, което имам като наследство в характера си, ако може така да се каже, иде по майчина линия — от родителите на майка ми. Баба Гина беше изключителна жена за цялото село и всички — мъже и жени, я наричаха доктор Гинев. Баба Гина е била около шестнайсетгодишна, когато идват русите, значи е родена през 1862 г. Един солдатин искал да я води в Русия — като девойка била едра и красива, руса, синеока. Обаче баща ѝ и мъжете от махлата не я дали на този жених.

— Смятате ли, че Вашата майка Ви е предала някои от своите черти? Въобще се интересно да разкажете как родителите Ви са влияели за Вашето формиране, за развитието Ви от детските години до по-късна възраст. С какво Ви впечатляваха Вашите родители, какви бяха Вашите взаимоотношения?

— Моята майка, която пееше великолепно, работеше прекрасно като шивачка, беше си организираща шивашко ателие. В Драганово е идвала специалистка от Горна Оряховица, която организираща курсове по шев и майка ми посещавала като момиче тези курсове. Моята майка е била първото дете на дядо ми и баба ми и в село я знаеха като голяма шивачка. Самата тя е обучила около десет-петнадесет момичета, които по-късно като шивачки обслужваха цялото село.

Майка ми, Недка, беше средна на ръст. Обличаше се много хубаво, с буфан ръкави а ла Мария Стюарт, кроеше си блузи с дантелено жабо от различно кадифе, например червено кадифе с черни шарки, носеше поли от плътна коприна и лачени обувки. Тя се забраждаше и събираше косата си с копринен воал, който завиваше на главата си на дуале, както казваха тогава. Ходеше съвършено изправена. Имаше високо чело, кестеняви очи, правилен нос и волеви свити устни, открито продълговато лице. Аз приличам на майка си, всички казваха: Тодор прилича на майка си. Но по трудолюбие, упоритост, преследване на дадена цел и милост към хората приличам и на баща си, който беше извънредно трудолюбив и добър човек.

— Вие споделихте, че майка Ви е пеела много песни. Как гледаше на това Вашият баща, той имаше ли някаква дарба?

— Той пееше също много добре. Беше среден на ръст човек и понеже е ходил от осемгодишна възраст на градина в Австро-Унгария, той се обличаше много добре, просто носеше унгарско облекло — шапката, костюмите и винаги с лачени обувки — до Европейската война 1914—1918 г. Границата след това я отвориха чак през 1924 година. Помня как сам ограждаше двора си. Ако нямаше у дома креват, той се запретваше, тъй като имаше всички инструменти за дърводелската работа, и си направяше легло. Да не говорим за земеделската работа, където той беше винаги първостепенен работник, а в градинарския поминък специално беше майстор и газдите, организаторите на градини в чужбина, винаги го вземаха за уредник — майстор на градината. Не пиеше, не пушеше, беше извънредно скромен и крайно етичен човек. И макар че преживя много удари след Първата световна война, той умря като крайно честен и беден човек — през 1943 г., месец юни. А майка ми почина през 1961 г. на 4 декември. Тя живя значи над 80 години.

— Родът на Вашия баща също ли е от Драганово или е от друго място?

— Семейството на баща ми си е от Драганово. Не помня баба Яна, неговата майка, но помня неговия баща дядо Марин — Марин Атанасов Манев. Забележителното у този човек беше следното — той беше постоянен епитроп в църквата „Света Богородица“ в Долната махала на Драганово, а във от това той беше епитроп и на Преображенския манастир край Велико Търново. Всяка неделя ядно ставаше рано, избръсваше се, обличаше си чисти бели и горни дрехи, вземаше си тояжката и в 5 часа, дори през зимата, тръгваше от село, минаваше през

Янтра, през Самоводене и отиваше рано, в 7 часа, на Преображенския манастир, за да бъде там при започване на службата. Той доживя 99 години и това, което беше интересно за него, е, че той още приживе в селското гробище си направи гроб, постави паметник със своето име, за да се знае, че като умре, там ще го погребват.

— А кога умря баба Гина, към която Вие явно таите особена почит?

— Баба Гина си умря в нейната къща, защото сама тя я беше градила, подреждала, тъй като винаги имаше много пари. Когато падна болна, въпреки многократните уговорки да дойде у дома, за да я гледа мама, тя категорично отказа. Тогава мама се принуди да прати сестра ми Никула, която тогава беше 12—13-годишна, да ѝ шета, да я гледа и когато стане зле, да прибегва в къщи да съобщи. В това отношение съдбата на Никула не се промени през целия ѝ живот, защото тя гледа болен баща, болна майка, продължи да помага на сестрите ни. Сега тя поддържа и бащината ни къща, която ремонтирах през 1959—1960 г., подредихме я с нея така, както я подреждаше майка ми, и хората от село неслучайно ѝ казват „малкото музейче“.

— Как започнаха първите Ви години на учение, какво си спомняте за учители и съученици, може ли да кажете какви бяха най-ранните Ви творчески прояви?

— Класовете на отделенията изкарах в Долното училище, което се намираше в махалата, която наричахме Света Богородица, по името на тамошната църква. Училищната сграда беше именно в църковния двор. Строена е от майстор Димитър през 1867 г., или преди 125 години. От това училище най-добрите ми спомени са от учителката ми в първо отделение. След като тя ни научи да четем, да пишем, констатира, че аз чета много хубаво, и започна да ме води в другите отделения, за да покаже как трябва да четат децата.

Старото училище, в което започнах да уча, го събориха. На това място е издигнато ново огромно училище с театрален салон за около 200 души. Това училище го построиха през 1924—1925 г. и на тази сцена, под мое ръководство, с група учители, театрални любители, съм поставял следните пиеси: „Ревизор“ от Гогол, „Тоска“ от Ал. Дюма, „Разбойникът Оскар“ от Фридрих Волф, „Аз убих“ от Морис Ростан, „Еликсир за подмладяване“ от Николай Феодоров и „Лелята на студента“ от Фьорстер. За отбелязване е още това, че преди още политическите лидери да открият официално салона на новопостроеното училище със свое политическо събрание, на което щеше да говори д-р Стоенчев, по-късно министър от Сговора, ние, групата театрални любители, надвихме на това тяхно желание и първи открихме салона с комедията „Лелята на студента“.

— Вие само организатор и постановчик ли бяхте или вземахте участие и като актьор?

— Аз играех лелята и това ми беше коронната роля, както викаха в село. На другия ден ония, които бяха гледали комедията, казали на майка ми: Защо, леля Недке, не дойде снощи, за да видиш твоя Тодор как се превзема? Мама, засрамена от това, дръпва се към вратата в двора и казва и иронично, и с тъга: Ами нали затова си харчихме парите да го учим! Тя, жената, просто се оскърбила, че съм станал представленкаджия.

— Бихте ли допълнили разказаното за първите си ученически години, нека допълним разговора върху тях?

— В това, тъй наречено Долно училище, аз завърших трето отделение, защото там нямаше стаи за четвърто отделение. Затова четвърто отделение — 1912—1913 г. ни пратиха да се запишем в Горното, или тъй нареченото Централно училище. То имаше голяма, двуетажна сграда, строена във флорентински стил, с големи хигиенични стаи, всичко шестнадесет, с малък театрален салон и сцена. Салонът побираше заедно с правостоящите около 150 души. Тук завърших IV отде-  
ле-  
ние.

Мога да кажа, че влечението ми към песните и поезията дойде още в отделенията и продължи и в годините на прогимназията. Помня, че учителите, които ме учеха, още от малък ме посочваха като ученик с хубав глас и ми възлагаха да науча наизуст стихотворения или белетристични откъси и по време на празника „Св. Кирил и Методий“, когато децата излизаха пред публика и декламираха, декламирах и аз. Още в първо отделение аз участвах в една такава рецитация. То е било през учебната 1909/1910 г. на 24 май. Тогава и ние, учениците от Долното училище, отивахме за тържеството, което се провеждаше в двора на Централното училище и присъстваха много хора. Нашето село в ония години броеше седем хиляди души, то беше второто по големина село в България след Кнежа.

— Спомняте ли си, другарю Зидаров, първото стихотворение, което сте декламирали?

— Най-напред това беше една малка сценка с две дечица, които срещат един чичо и разговарят с него. Аз играех ролята на чичото и горе-долу съм запомнил още от тогава следния диалог:

— Добър ден, дечица.

— Чичо, де има тук водица?

— Край дола тече речица, ето там, не е далеч. . .

И в този дух се продължаваше по-нататък. Този текст беше напечатан в нашето букварче. Него ми го възложи да го науча моята първа учителка Марийка Тончева от Горна Оряховица, която до старини следеше моето развитие, още от първо отделение та до смъртта си, и ме наричаше свой син, като се радваше много на всичките ми успехи. Тя почина преди двадесетина години — около 1960 г., на повече от седемдесет години. И тази жена, така много следила моя път като автор, смяташе, че още в първо отделение е открила у мене тоя вроден афинитет към песните, художественото четене, театъра.

Във второ отделение ми преподаваше Пенка Иванова от Велико Търново, а в трето отделение мой класен наставник беше Христо Калицов, родом от с. Драганово. Веднъж моята първа учителка го помоли да ме освободи за малко и ме заведе в нейното трето отделение, за да прочета един урок на прима виста. Това ме озадачи тогава, но Тончева запита класа: Е, как чете Тодор? И като сега си спомням, че класът отговори дружно: много добре. И тя тогава каза: така искам да се научите да четете всички.

Помня, че в четвърто отделение за празника на Кирил и Методий рецитирах стихотворението на Любен Каравелов за солунските братя:

Папите ви люто кълнат,  
че сте еретици,  
а вие сте два брилянта,  
две чисти жълтици. . .

И тогава, дето се казва, пях соло „Върви народе, възродени. . .“, а внѹ от това учениците в училищния хор изпълниха песента: „Да прославим паметта на нашите светители, да прославим паметта на нашите учители. . .“ Не мога точно да кажа от кого е текстът, но помня още част от него:

Днес във българския храм,  
слава подобава вам,  
Кирил и Методия, наши просветители. . .

— Навярно този интерес към музиката и литературата, тази самостоятелна артистична изява е продължила и в прогимназията?

— По-късно, вече в прогимназията, аз попаднах на много добри учители по български език и христоматия. В първи клас ми преподаваше Рашко Марков,

който си беше от нашето село. Пак на „Св. Кирил и Методий“ той ми даде да рецитирам „Ековете“ от Иван Вазов, чието философско съдържание аз изцяло тогава не разбирах, но стихотворението ме увлече много бързо, аз въобще бързо научавах стиховете.

Във втори клас при преподаваше Христо Попов от Провадия, който също откри, че имам подчертано увлечение към поезията, и ми даде да науча за училищното тържество през учебната 1913/1914 г. част от „Градушка“ на П. К. Яворов. И след това се случи така, че в един учебен час, когато той ни преподаваше български език, влезе в класната стая учителката Ричка Георгиева, търновка, дойде при нашия учител и съобщи, че Яворов се е самоубил. Той остана потресен и ни освободи от занаятия, а тя се разплака. И ние, учениците, видяхме как всички учители разпуснаха децата. Събрани на купища навън, слушахме през сълзи как се коментира самоубийството на големия поет.

И следващият ми учител по български език и христоматия — Григор Дицов, родом от с. Долна Оряховица — също разбра, че аз имам особено влечение към литературата и че много обичам Вазов. За училищния празник той ми даде да рецитирам две стихотворения: „Клепалото бие“ от Иван Вазов и част от поемата „Полтава“ от Пушкин, преведена от Алеко Константинов. Откъсът, който рецитирах, започваше така:

Нощта е тиха във Украйна,  
звездите мигат и блещят,  
като че пишат тъмна тайна.  
Във въздуха — тишина омайна,  
едва тополите трептят.

Сияе тихо в висината  
над Бяла черкова луната —  
навсъде тихо в този час,  
в кулата само чуй се глас.  
В една от стайте седи  
в окови Кочубей и блд...

По-нататък следват и останалите стихове...

В тия години започнах да се интересувам повече от литература, да чета повече, особено като се абонирах за някои от детските списания — „Картинна галерия“ например, а малката ми сестра Мила получаваше „Светулка“ и „Детска радост“.

Всички, както казах вече, у дома много обичаха да пеят, да четат. Това влечение навярно иде по линия на майка ми, която беше голяма и много добра левица на народни песни и всички ни тя научи да пеем. Жетварски, хайдушки, седенкарски, лазарски и други песни — стотици, които тя знаеше не само като текст, но и като мелодия. Баща ми също пееше много добре. Него съм го запомнил, когато си работеше нещо пред плевнята с рендето, зает да майстори нещо, пее ритмично, със замаха на рендето: „Искам, майко, във борбата с турчин да се бия. Не ща даром свободата, не ща тирания...“ Този текст или е на Каравелов, или на Чинтулов.

В нашата къща, в нашия двор всички пеехме. Чорбаджията дядо Христо Кюркчиев идваше у дома и често казваше: Абе, какви сте хора, просто да ви завиди човек как живеете. Хляб нямате да ядете, а по цял ден сте весели и пеете, та махлата кънти от вашите песни. Аз моите с мляко ги храня, с пилета ги гоЩавам — и са все недоволни, и са все намусени. Неговите деца бяха слаби ученици и това най-много го тормозеше.

— Разкажете за Ваши приятели от това време, които смятате, че също са оказали влияние върху развитието на Вашата дарба? Вие имате и книга за Разцветников, той е Ваш съселанин, но спомняте ли си първата среща с него, как стана тя?

— По това време, за което говоря, се завърза моята голяма дружба със съученика ми Петко Маринков, който беше силен ученик, по-късно завърши право и стана добър адвокат.

Но в трети прогимназиален клас като бях, през един летен юнски ден на 1916 г. за пръв път видях Асен Разцветников като ученик от Втора гимназия, като излизаше от тяхната порта. Беше великолепно стегнат и вървеше гордо и самоуверено. Точно моят съученик и приятел Петко Маринков тогава ми показа за пръв път Асен Коларов, това е неговото истинско фамилно име, и ми съобщи, че той пишел стихове. Това нещо ми направи много силно впечатление и аз доста често се интересувах за този младеж и исках по някакъв начин да се приближа до него. Но това не беше още възможно, тъй като той беше вече гимназист и моето желание или таен копнеж да се видя близък с него се реализира едва в 1922 г., когато аз бях в последния клас на гимназията, а той работеше като телеграфист на гара Горна Оряховица. Тогава той сам дойде в квартирата ми, представи се и усмихнат, приятелски, каза: Аз съм Асен Коларов, както си чувал, още Разцветников. Разбрах, че пишеш стихове. Моля, дай тетрадките — и така, усмихнат широко, седна безцеремонно на стола.

— Настъпиха ли някакви промени във Вашия живот, след като завършихте прогимназията? Как станахте ученик във Велико Търново?

— Щом завършиха учебните занятия, майка ми ме пазари при свако Аврам Гацов — той водеше по-голямата сестра на баща ми Рада — да паса биволите. Той беше стиснат, дето му казват пестелив, ама много повече от пестелив. Цялата сума, която получих за три месеца, беше 5 сребърни лева. С тия пари си купих рубашка и панталони от евтини платове и сандали.

Това чиракуване у свако Аврам беше за мене много мъчително и угнетяващо, защото повечето от моите близки приятели от трети клас до Петровден, до края на юни, вече се бяха записали всеки в съответната гимназия, в която искаше да продължи образованието си. Най-вече във Велико Търново, Шумен, Габрово, Русе или в Свищовското търговско училище „Василиади“, което сега е висше учебно заведение и е прекръстено.

На мене това ми действуваше убийствено и аз през всичкото време молах, плачех настоявах, исках да продължа учението си. На майка ми най-после ѝ дотегнаха тия мои настоявания и решително отвърщаше: Не виждаш ли, че нямаме средства, баща ти е войник, кой ще те издържа? Тия разправии продължиха в къщи до края на септември 1916 г., когато се завърна от Австро-Унгария, където беше градинар в гр. Солнок, голям град с петстотин хиляди жители, брат ми Атанас. Той беше заминал на градина едва единадесетгодишен там и престоя близо шест години. След като си дойде с доста спестени пари и след като разбра от моите съученици, от комшините, от майка ми и другите роднини, че съм се учил добре и че ако има кой да ме издържа да продължа образованието си по-нататък, от мене щяло да стане човек, брат ми, който беше материално стабилен и владееше добре градинарството, реши, че трябва да се уча и че той ще поеме издръжката ми. Но мина зимата — 1916—1917 г., и се случи едно от най-големите нещастия, които разтърсиха нашето семейство — той се удави в Янтра.

— Значи Вие не се записвате да учите и оставате в Драганово. С какво сте запомнили тази пропусната година, има ли тя някакво значение за бъдещото Ви развитие?

— След като работих при свако Аврам, мама ме даде да уча занаят при шивача Ангел Кънчев, добър шивач, наш комшия. Дюкянът му беше близко и

в него много често се събираха на приказки и различни спорове ученици-гимназисти и други интелигентни люде, като известния комунист Кирил Караиванов, учителя Върбан Караиванов — двамата бяха далечни братовчеди, Недко Пазвантов и др. Кирил свиреше много добре на мандолина, пееше хубаво и още по онова време той нерядко говореше за Маркс и социализма, за бъдещия комунизъм. Той е първият човек, с когото се сприятелих много близко и който пръв ми даде да прочета книгата „Чичо Томовата колиба“ от Хариет Бичер Стоу. По-късно той ми даваше и други книги, у нас нямаше библиотека, родителите ми бяха неграмотни и мама носеше от пазара песнопойки, които ние четяхме, а тя ни учеше на мелодията.

— И все пак Вие не ставате шивач, как се развиха събитията след това? Кой Ви помогна да станете гимназист?

— След смъртта на брат ми в нашата къща настъпи смут, и, общо взето, нашите домашни работи се объркаха окончателно. До края на май 1917 г. продължи моята работа при Кънчев и аз напуснах занаята. Времето течеше, приближаваше новата учебна година, записвах се пак в гимназията и аз със страшна сила настоявах, плачех да се запиша ученик в Търновската гимназия, като обещавах, че ще се връщам в събота след занятия, за да си вземам храна за цяла седмица и така ще имам ядене. След дълги съветвания на майка ми с баба Гина баба обеща да ми даде 20 лева за училищната такса, а мама, след като мисли, мисли, накрая отсече: И у дома да стои, ще иска да яде. Щом оттук ще се снабдява с храна, аз се съгласявам, а за пари за квартира после ще му берем кахъра и ще видим откъде ще вземаме, за да плащаме по десет-двадесет лева. Тогава квартирите в Търново бяха сравнително евтини.

— Вие сам ли се записахте след това решение, опишете как стана това, как започнахте гимназиалните си години?

— Вече в края на срока, в края на юни, когато още продължаваше записването на учениците в гимназията, аз отидох в Търново заедно с моя приятел Петко Маринков, който вече учеше там, записах се в първи гимназиален клас и внесох таксата. Намерих си квартира заедно с друг ученик от нашето село — Антон Караиванов — и наистина наемът не беше голям. Пойскаха ни по 10 лева на месец, общо 20 лева. Квартирата се намираше близо до зданието, където се помещаваше гимназията. Но тъй като голямата Търновска гимназия беше съборена при земетресението от 1912 г. и сградата ѝ още не беше възстановена, различните класове се помещаваха в различни частни къщи, наети край самата гимназия.

Квартирата ни се намираше на ул. „Максим Райкович“ № 19, а хазайката ни се казваше Зойка Панайотова, вдовица. Нейната дъщеря Александра Панайотова или, както ѝ казвахме, Саша, беше омъжена за драгановчанин, завършил Търновската гимназия. През тая военна 1917 г. като подпоручик воюваше на Добруджанския фронт. Казваше се Димитър Иванов Яльджиев, те са голям род...

— Как си осигурихте след това издръжката, за да можете да завършите гимназия?

— През септември или октомври 1917 г. баща ми бе освободен от военна служба и по този начин положението на нашето семейство значително се облекчи. След това баща ми често идваше в неделя ден при мене сам да ми донесе продукти, вместо аз да ходя до село. Стана работник-надничар и по този начин спечели пари, за да ми плаща квартирата, а и да ми остави най-малко десет лева за целия месец. Най-трудно беше в началото на моето ученичество — проблем беше как да ми се направи съответната черна ученическа униформа, колан с подходящ монограм на гимназията и фуражка, каквато носеха гимназистите. Макар да беше военно време, тия изисквания бяха задължителни за всички ученици. В края на краищата от един доста евтин и груб черен шаяк шивачът Иван Маринков в село ми уши хубав костюм, а от ботушите на татко си направих обуца половинки,

намериха ми и фуражка. Така аз бях готов за гимназията. Пазя снимка от това време. С тази единствена униформа завърших петтях години. За зимата един стар черен балтон на баща ми същият шивач превърна в приличен шинел, с който пък изкарах също докрай.

— Атмосферата на това време — размирно, бунтовно, женските вълнения, идеите и проблемите, разгърсели обществото и цяла България, са намерили място в редица Ваши пиеси, особено в „Царска милост“ и „За честта на пагона“. Имате ли преки впечатления от започналите размирици, от бунта на жените във Вашето село?

— Водачка на бунта в село през 1918 г. беше Мария Хр. Попова. Това е т. нар. Черна Мария от „Царска милост“, тя е нейният прототип. Висока, стройна, мъжка жена, както казват, смела и много решителна. По-късно заедно с други жени, след като пристига войска от Горна Оряховица, я откарват в града, като властниците са целели да я дадат под съд заедно с останалите арестувани жени, и то в ръцете на военните съдилища. Но времето беше такова, че навярно след като в Горна Оряховица ги разпитват, замислили са се, подържали са ги известно време и са ги освободили. Процес за тия бунтове никъде не се образува, тъй като те бяха станали масово явление и краят на националната катастрофа наближаваше. Като първи помощници на Мария Попова бяха Очка Ал. Марчева, Гана Рихтева и др.

Бунтът стана в последния неделен ден от септември 1918 г. Аз си бях дошъл в село за храна. След обяд, към два часа, най-неочаквано камбаната на църквата „Света Богородица“ започна да бие тревожно, а след това заудряха камбаната и на другата селска църква „Свети Илия“. Целият народ се запъти към площада, някъде в тълпата бяха потънали майка ми с моите сестри и брат ми Ангел. Когато и аз отидох да видя какво става, видях огромна тълпа, предимно жени, които носеха вили, гребла, викаха заканително и отиваха към общината. Разнесоха се викове: Да излезе кмета! Кмета ни трябва! Искаме с него да говорим! Обеди се секретар-бирникът, който беше стар служител, и кротко запита какво искат тези разярени жени. Но кръсците ставаха все по-заплашителни: Върнете ни мъжете! Дайте ни мъжете! Стига вече война! Натеглихме се вече, децата ни ще умрат от глад!

И жените, между които съзрях и майка ми, пристъпиха към вратата и заудряха неударимо. Входната врата не издържа и първите жени влязоха вътре, след малко се показаха с кмета, който уплашено повтаряше: Какво искате от мене? Какво съм ви направил? Разярените жени започнаха да го удрят по главата. Тогава подпоручик Иван Пенев стъпи на едно стъпало пред общината и се опита да внесе някакъв порядък, като извика: Жени, тия пертурбации се отразяват губелно на фронта. България преживява тежки дни. . . Идете си в къщи! А в това време някаква жена отговори: Мари, какво го слушаме тука да ни разправя за разни торби, я да му смъкнем пагоните! За един миг, просто не усетих кога, повалиха този човек на земята, а той, макар и среден на ръст, не беше слаб, съблякоха му офицерските дрехи и го видях как по бяла риза и бели гащи бяга към тях. Те живееха близо до Централното училище, там беше бащината му къща.

— А какво стана с пленения кмет, помните ли неговото име?

— Плененият кмет се казваше Христо Тихчев, племенник на моята баба, но далечна рода. Помня как една жена нареждаше: Аз ориз не съм виждала три години, а ти лъжицата не си си вдигнал от ориза! Селото се управляваше от тричленна комисия, на която Тихчев беше председател, и го титулуваха кмет. След войната разпуснаха тричленката и се произведоха избори за нов кмет.

— Какви други събития от този период са изиграли важна роля върху Вашето идейно развитие и гражданско съзряване? От Велико Търново Вие имате също доста силни впечатления, които сте използвали в пиесите си?

— Беше започнала вече втората ми ученическа година в старопрестолния град. След женския бунт в село обстановката оставаше все така неспокойна. Дотук също идваха слухове от фронта, населението започна да се вълнува. Един ден моят съквартирант и приятел Петко Маринков, с който живеехме заедно, се завърна запъхтян, хвърли учебниците си и настоятелно ме задържа: Ставай да отидем в казармата. Части от 49-и пехотен и 2-ри Искърски полк са пристигнали от фронта. Не искали повече да се бият и напуснали бойното поле. Баща ми е в 49-и полк.

Двамата хукнахме към казармите, пресякохме Марино поле, почерняло от войници, а навред виждахме отслабнали, брадясали мъже, някои полегнаха. Търсеха тютюн за пушене или разпитваха за своите близки. Ние търсехме бащата на моя другар и вече се бяхме отчаяли, когато чухме един слаб глас: Петьо! Брадясал мъж се приближи до нас, прегърна ни и заплака. Това беше бащата на Петър Маринков, едва четиридесет и тригодишен, а изглеждаше като съвсем възрастен човек. След като приказвахме и се разделихме, ние дълго коментирахме думите на завърналия се от фронта боец, обстановката, измъчените лица на тия брадясали мъже, които за три години бяха станали старци и почти цяла нощ не можахме да заспим.

Следващата есен на 1919 г. премина също така бурно. В края на септември се проведе митинг, свикан от комунистическата партия във връзка с тежките клаузи на Ньойския договор. Цялата мъжка гимназия „Свети Кирил и Методий“ излезе на улиците. Около стотина души бяха арестувани. На третия ден ме извикаха при началника на участъка, който започна да ми се кара защо не си гледам учението, а съм отишъл на митинга. Понеже в бъркотията си бях загубил шапката, той като ме гледаше гологлав, ми посочи няколко ученически фуражки, явно събрани след инцидента. Попита ме: Можеш ли да си познаеш шапката? аз я посочих, а той продължи със сърдит глас: На, вземи си я и върви. Засега си свободен, но помни — този път шапката, втори път главата. Нея никой няма да може да ти я върне, щом е такава дебела.

— През този период на юношеско съзряване, на по-сериозно ориентиране в живота, имате ли учители, които да са Ви насочвали и помагали в търсенето на себе си, при реализирането на творческите заложби?

— Едни от най-добрите учители, които съм имал през петте години на учение в гимназията във Велико Търново, бяха Христо Ковачев, който ми преподаваше френски език три години подред, и Никола Врабчев, който преподаваше литература в горните класове. Ковачев беше истински аристократ и неговата изящна красива фигура беше гордост на целия град. Завършил френска литература в Швейцария с титлата лисансие, той говореше великолепно френски и предаваше с много добър педагогически подход. От него аз имам такава добра основа по френски език, че и до днес с речник мога да се ползвам от френската литература.

Никола Врабчев и Михаил Минковски, които предаваха литература в X клас, засилиха моята любов към книгите, защото много добре познаваха материята си и я представяха пред учениците с жар и увлечение. Особена слабост към мене имаше Врабчев, който още в IX клас ме откри и ми възложи за едно литературно утро в гимназията да рецитирам стихове от Иван Вазов и Христо Ботев.

— Тази Ваша любов към литературата и изкуството не Ви ли караше сам да сътворите нещо, това са годините, когато се мечтае, когато се пишат първите стихове?

— За първи път в X клас през 1920 г., едва осемнадесетгодишен, аз започнах да пращам и печатам своите стихотворни опити в сп. „Изгрев“, което излизаше в Русе под редакцията на двама учители.

— Преди това не сте ли писали стихове? Бихте ли разказали кога усетихте най-напред желанието да пишете. Как бяха посрещнати ранните Ви опити?

Давахте ли ги на някой да ги чете, например на някой от Вашите учители, насърчи ли Ви някой от тях, това е интересно като важен момент от творческата Ви биография?

— За пръв път аз се опитах да съчинявам стихове още във втори — трети прогимназиален клас, тайно. Но те бяха просто смешни или пък скабрзни стихчета, написани по някой пиперлия случай, станал в село. Така например в нашата махала имаше много красива мома на име Янка, дъщеря на бедни родители, баща ѝ беше ковач. Една вечер нейният любим Тодор Делинешев я поканва да му пристане и да я заведе у тях без годеж. Но в късната вечер той превежда момичето през разни градини, погаврил се с него и я връща обратно. Този случай ми направи потресаващо впечатление и аз написах три стихотворения, на които извадих мелодия, както се казва. Когато момите от махлата, които се събираха на малкия мегдан пред кръчмата на нашата махала, се научили, че съм извадил песни за Янка, ме помолиха да ги изпея, за да ги научат и те, точно в момента, когато предавах първите си уроци по пеене, по главата ми се посипаха удари и аз не можах да разбера откъде идат те. В това време, когато се навещах и криех главата си, чух някой да крещи: Ще вадиш песни, а? Ще се гавриш със сестра ми, на ти песни, на... Това беше и първият хонорар, който получавах за първите си стихотворни опити като ученик от прогимназията. Това беше братът на Янка — Димитър Ковачев, който основателно се оскъряваше за това, че аз разказвах пред всички за нещастieto на сестра му.

След това сериозни стихотворни опити започнах да правя тайно от моя съквартирант Петко Маринков през 1919—1920 г. Стиховете криех и никому не ги показвах. Чак когато пратих стихове в ученическото списание „Изгрев“, тогава на цялата гимназия стана ясно, че аз пиша стихове, и оттогава започнах да пращам ученическите си творби на сп. „Лебед“, което излизаше в Горна Оряховица под редакцията на Никола Мавродинов, който също беше ученик, а баща му учител в Горнооряховската гимназия, и в сп. „Хиацинти“ в Пазарджик, което пък се редактираше от Асен Калоянов, също ученик от горните класове на гимназията.

Стиховете, които бяха изпратени, излязоха без поправки и аз получих насърчителни писма от редакторите им. Така започнах...

— Другарю Зидаров, а какво направихте, след като завършихте гимназията? Подкрепи ли Ви някой в тези години на младежки лутания? Моля да разкажете за Вашия живот „сред хората“, да си послужи с този израз на Горки. Кои бяха Вашите университети?

— Само четири месеца след завършване на гимназиалното си образование във великотърновската мъжка гимназия „Кирил и Методи“ през 1922 г. пристигнах в мина „Перник“ да търся работа. Тук от две години работеше баща ми като миньор в мина „Хумни дол“. От моето родно село в мината вече имаше много миньори, както и завършили гимназия младежи, които заемаха различни служби — счетоводители, деловодители и т. н. Моят съселанин — младият поет Владимир Русалиев — беше назначен за библиотекар в минното читалище още преди една-две години. Точно той стана причина и аз да поема пътя към Перник. Защото той ме уверяваше в началото на ноември 1922 г., когато си беше дошъл в отпуск, че само в Перник ще мога да намеря работа и че той вече е подготвил някои лица, заемащи отговорна работа в мината, за моето назначение.

И така в първите дни на ноември 1922 г. заедно с Владимир Русалиев аз пристигнах в една мъглива и студена вечер в Перник. На гарата ни чакаха няколко другари на Русалиев. Те ни посрещнаха сърдечно. Той ме представи на всичките и по пътя — от гарата до града — вече ми стана ясно, че това са артисти от

самодейния театрален колектив, който вече репетираше пиесата „Любовта на студента“ от Леонид Андреев.

Но намирането на работа в Перник също не беше лесна работа. Понеже цялата театрална трупa единогласно твърдеше, че аз съм необходим на състава, те с всички усилия чукаха по най-различни врати, докато ме настанят на служба. Аз им казах, че място не избирам — каквато работа ми дадат, такава ще работя. И наистина само след една седмица бях назначен в книговезницата на мината като работник-книговец, докато се открие нещо по-подходящо за мене.

В книговезницата работих до края на 1922 г. и през януари ме назначиха за помощник-библиотекар при минното читалище. След като се установих на тази по-спокойна и подходяща работа, аз вече можех да проследя и подишам свободно политическата и обществената атмосфера в стария работнически град. А Перник тогава беше интересен град. В него можеше да срещнеш не само хора — работници от всички краища на страната, но тук имаше и много емигранти-белогвардейци.

Все по това време веднъж Русалиев ме запозна с Темелко Ненков, за когото аз предварително знаех, името му ми беше познато. Той работеше в счетоводството и постепенно ние започнахме да се виждаме, да разговаряме. По време на осемте месеца, през които аз прекарах в Перник, този голям работнически водач и трибун остави трайни впечатления у мене, много ме развълнува и една негова реч на предизборно събрание, което се състоя в началото на април 1922 г. Всичко, за което говореше той, ми отваряше очите за неща, които не бях разбрал преди това. По-късно вече научих за жестокоото му убийство през 1925 г. Това беше голяма загуба за нашата партия и пернишките миньори.

— Какво характеризира Вашето литературно израстване през 30-те години? Вие днес сте известен драматург, но тогава преди всичко се осъществявате като поет. Какво определи това разделение на Вашето творчество, откога датират Вашите първи опити в областта на драматургията?

— През юни 1923 г. — четири дена преди деветоюнския преврат, се завърнах болен от туберкулоза в родното си село. Лекувах се сам по лечебната метода на германския лекар Луи Куне — чрез природолечение. До края на 1924 г. се излекувах. Бях свързан със Септемврийското въстание през 1923 г., едва се спасих и затова в края на декември 1924 г. станах сътрудник на започналото да излиза непосредствено след потушаването на въстанието списание „Нов път“, редактирано от Георги Бакалов. През март 1926 г. ме назначиха за писар в Драгановската община и в село останах до март 1934 г. Започнах да работя със съдействието на партийната група в село и като секретар-библиотекар на читалище „Съединение“ през периода 1926—1932 г. От село сътрудничах във в. „Ведрина“ на Антон Страшимиров, а така също и в издания като „Младеч“ и „Бъдеще“. Бях в редовна кореспонденция с Асен Разцветников, Георги Бакалов и Антон Страшимиров.

По това време и дума не можеше да става за писане на драми, макар че в село цялата читалищна театрална работа беше в мои ръце. Поставих за 8 години пиесите „Разбойникът Оскар“ от Волф, „Ревизор“ от Гогол, „Свекърва“ от Антон Страшимиров, „Аз убих“ от Морис Ростан и др. Самият факт, че веднага след 9 септември 1944 г. аз се хванах с написване на драмата „Царска милост“, показва, че условията са ме карали да потискам това мое влечение и че политическата атмосфера не позволяваше да напиша такава драма, в която да се разобличава монархията. Пък и да бях я написал, нямаше да я постави никой театър. А тази драма аз я замислих и започнах да я пиша още когато работих в мини „Перник“, но като почувствувах невъзможността такава драма да види сцена, прекратих писането.

В село обаче през 1925 г. написах една пиеса, озаглавена „Сиромах Иван“, която и до днес се намира в моите архиви. След това през 1928—1929 г. написах втора пиеса — „Вълците“, която също лежи в архивите ми. Друга — трета пиеса, скицирана, започнах да пиша през 1932 г., под заглавие „Член 10“.

— Навярно стремежът към поезията е надделявал тогава?

— Не само стремежа. За драматургията се изисква значителен опит. Работата ми с театралните трупи значително ме обогати и ми създаде по-плътна представа за действието на сцената, за развитието на образите и характерите им. Но ако се вгледате внимателно в стихосбирките, които издадох през 30-те години — „Тишина“ и „Антенa“, както и в „Септемврийски песни“ (1945), ще видите творби със силен драматичен заряд, с осезателно повествователно начало.

— След изключителния успех на „Царска милост“ Вие създадохте с нарастващо художествено майсторство, с проникновена сила и дълбочина пиеси като „За честта на пагона“, „Блокада“, „Иван Шишман“, „Калоян“, „Каин и магьосникът“, „Среща в Рим“ и др. Какво Ви крепеше във Вашата работа, от къде черпехте сили и вдъхновение?

— Самото време, самият живот ме стимулираха в трудния път към изкуството. Извънредно трудолюбие и всеотдайност са ме ръководили винаги, дори когато съм срещал непризнаването, огорчението, неразбирането. Аз и сега продължавам да работя, макар и с режим, около два часа, макар че понякога се налага да остана над белия лист и повече. Натрупаният опит, непрестанното горение в името на творчеството са нужни на всеки автор. Успехът, ласкавите оценки имат значение, но преминават, остава само тихата радост от създаването, от това да усещаш непрекъснато желание да твориш. И смятам, че това е, което ми е давало кураж, което ме е крепяло през безбройните изпитни на моя дълъг жизнен и творчески път — вярата, честността, обществената отговорност и призвание.

Неговото дело, многостранно и богато, тепърва ще привлича вниманието, ще очаква сериозните си изследователи, ще разкрива сериозните и трайни завоевания.